

OD KOGA JE A. FORTIS MOGAO DOBITI TEKST »HASANAGINICE«?

ŽARKO MULJAČIĆ

Već devedesetak godina traje znanstvena diskusija¹ o načinu na koji je Alberto Fortis (1741—1803) došao do teksta slavne narodne balade »Hasanaginice«, koju je, kao što je poznato, objavio u originalu i u talijanskom prijevodu u I svesku svog *Viaggio in Dalmazia* (Mleci, 1774). Autor shvaća termin *tekst* u širem smislu, tj. kao suvisao skup izričaja koji nije nužno pismena karaktera.

Nijedna od suprotnih teza nije dosad potvrđena nepobitnim dokazima.

Zastupnici prve teze, po kojoj bi Fortis bio imao pred sobom gotov prijepis, dokazali su doduše da je krajem XVIII st. postojao u Splitu živ interes za našu narodnu poeziju i da se na tom polju istakao i Fortisov prijatelj Julije Bajamonti (1744—1800), ali nije bilo moguće dokazati da je tzv. splitski rukopis, koji je poslije objavio F. Miklošič² (i koji su osobito proučavali M. Murko³ i M. Čurčin⁴), postojao prije izlaska Fortisove knjige. Isto tako nije bilo moguće dokazati da je Marko Bruerović (rođen oko 1770; kao dijete došao 1772. u Dubrovnik sa svojim ocem, francuskim konzulom) saopćio A. Fortisu tekst »Hasanaginice« iz prostog razloga što on u tako mladoj dobi to nije bio u stanju uraditi.⁵

¹ Usp. T. Čubelić, »Hasanaginica«, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb 1958, str. 662.

² F. Miklosich, »Über Goethe's 'Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga'. Geschichte des Originaltextes und der Übersetzungen«, *Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-historische Classe, CIII Band, II Heft, Wien 1883.

³ M. Murko, *Das Original von Goethes »Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga« (Asanaginica) in der Literatur und im Volksmunde durch 150 Jahre*, Brünn—Prag—Leipzig—Wien 1937; Idem, »Tragom srpsko-hrvatske narodne epike. Putovanja u godinama 1930—1932«, I knj., *Djela JAZU*, knj. 41, Zagreb 1951, str. 10, 15, 17, 25—26, 29, 51, 166, 168, 170, 199, 275—276, 283, 359, 401—402. Usp. i P. Skok, »Mjesto Matije Murka u razvitku slavistike«, *Ljetopis JAZU* 59, Zagreb 1954, str. 150—172.

⁴ M. Čurčin, »'Hasanaginica' u narodu (Meštrovićeva verzija)«, *Nova Evropa*, XXV/1932, br. 3—4, str. 119—130.

⁵ R. Maixner, »Bruerovićeve francuski prijevod 'Hasanaginice'«, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, 28, Zagreb 1962, str. 389—398.

Jedini ozbiljan zastupnik druge teze⁵ (da je Fortis osobno čuo pjesmu i zabilježio je) Kamila Lucerna smatrala je neko vrijeme da je Fortis mogao čuti tu pjesmu »od svog velikog prijatelja i domaćina vojvode Pervana Kokorića, na čijem je imanju (i to baš u »kuli«) — u blizini Imotskoga — bio gostom te za kojega kaže u svome putopisu, da je »u svojoj mladosti sastavio mnoge junačke i ljubavne pesme«⁷ ali se ipak na koncu priklonila mišljenju kako je kudikamo mnogo vjerojatnije da je Fortis dobio pjesmu od nekog svog učenog prijatelja.

Među tima, uz već spomenutog J. Bajamontija, nalazili su se i učeni Matej Sović (umro 1774. u Osoru na Cresu) i Kliment Grubišić (umro 19. IV 1773). Posljednja dva poznavala su dobro staro-crkvenoslavenski jezik. Prvi je transliterirao prva četiri stiha »Hasanaginice« na tri za Talijane egzotična pisma (glagoljicu i uncijalnu ćirilicu; za bosančicu v. niže),⁸ što je Fortis i objavio. Osim toga, Sović je za Fortisa transliterirao na ćirilicu i filološki komentirao preko jedne trećine cijele pjesme (34 stiha).⁹ Da li su ostala dvojica djelovala na definitivnu verziju »Hasanaginice« nije moguće sa sigurnošću utvrditi; međutim, gotovo je sigurno da su oni mogli pomoći Fortisu u prevođenju na talijanski. Sve to, naravno, ne mora značiti da je tko od njih i pribavio Fortisu tekst »Hasanaginice«.

U ovom radu želim ukazati na jednu ženu koju je Fortis upoznao prije nego što je objavio svoj čuveni putopis. To je Stana, Hrvatica iz sela Drvenjaka na obroncima Svilaje kod Drniša, koja je Fortisu vodila domaćinstvo u raznim mjestima Italije možda

⁵ Mišljenje V. Morpurgo, po kojemu je jedna Bajamontijeva tetka, rodom iz okolice Imotskoga, Fortisu recitirala pjesmu, nije dokumentirano, usp. V. Morpurgo, »Incontri e dialoghi tra Alberto Fortis e Giulio Bajamonti«, *Studia Romanica et Anglicana Zagrabiensta*, 29—32, Zagreb 1970—1971, str. 485.

⁷ C. Lucerna, »Die südslawische Ballade von Asan Agas Gattin und ihre Nachbildung durch Goethe«, Berlin 1905 (citirano prema slobodnoj interpretaciji M. Čurčina, nav. dj., str. 121).

⁸ Usp. M. Murko, *Das Original...*, str. 29, drži da je Sović najvjerojatnije dao *die glagolitische Niederschrift der ersten vier Verse*.

⁹ Za ćirilsku transliteraciju usp. A. Cronia, »Nel centocinquantesimo anniversario della morte di Alberto Fortis«, *Memorie della Accademia Patavina*. Classe di scienze morali, lettere ed arti, vol. LXVI (1953—1954), Padova 1954, str. 24. Cronia je Sovićevu transliteraciju transliterirao latiničom. Možda je prva četiri stiha transliterirao bosančicom (Fortis je zove *il corsivo de' Morlacchi*) K. Grubišić, koji je, kako iznosi Cronia, proučavao natpise na bosančici iz Makarskog primorja (v. str. 26, gdje je objavljena snimka dijela Fortisova pisma Soviću od 10. kolovoza 1773). Međutim, nije isključeno da je i taj dio posla obavio Sović, koji je također poznao bosančicu.

već od god. 1771, a sasvim sigurno od 1773. Posljednji put spominje se u dokumentima god. 1795, kada je se Fortis, koji se spremao da napusti ugroženu Mletačku Republiku i ode u Pariz, sjetio u svom testamentu. Vrlo je vjerojatno da je Fortis baš od nje čuo tekst slavne balade.

Prve podatke o Stani, djevojci nepoznata prezimena, objavio je još 1912. Ivan Milčetić, datirajući prve vijesti o njoj tek u 1779. godinu.¹⁰ Taj kasni datum, nespreno stiliziran rezime Fortisova pisma od 22. lipnja 1779,¹¹ kao i činjenica da za naš problem značajno 63. pismo Fortisovo tu nije datirano¹² uzrok su, što istraživači nisu istražili tu mogućnost.

¹⁰ I. Milčetić, »Dr. Julije Bajamonti i njegova djela«, *Rad JAZU* 192, Zagreb 1912, str. 234.

¹¹ Ib.: »Fortisova Anastazija (»la mia figliuola«) ide, da opet vidi svoju obitelj te je preporuča njemu (tj. Bajamontiju, op. Z. M.), kada bude prolazila put Muća u Petrovoselo (pogrešno, treba *Petrovo polje*, op. Z. M.), gdje stanuju njezina braća i majka, ako još živi. Ne može je pratiti, jer ga važni poslovi zovu u Vičencu, gdje je kupio nešto zemlje i kuću. Ako ne bude kakvih zapreka, prijeći će more, da održi riječ pa da pohodi proveditura u Imoskom. Djevojci je ondje rođni kraj, gdje bi mogla ostati koji mjesec. Zove se *Stane* (la buona *Stane*)«. Kako u Imotskom kraju nije »Hasanaginica« živa u narodu (M. Murko je god. 1927. nije mogao naći), to su istraživači, kojima je ostao nepoznat potpun tekst Fortisova pisma, izgubili taj važan trag, to prije što se *Petrovoselo* ne da u Dalmaciji locirati, a u Imotski se može stići, dužim putem, i preko Muća.

¹² To pismo koje umjesto točna datuma ima u gornjem desnom uglu samo riječ *venerdi*, pisano je bez sumnje Fortisovom rukom. Čitavo je u 3. licu, očito zbog straha od cenzure, jer Fortisov zadatak nije smio biti javno poznat. Donosimo ga u cijelosti:

Il Signor Giulio Bajamonti à il torto di dolersi dell'abate Fortis, che colpito da una ingiustizia opprimente avea preso la risoluzione di non iscrivere agli amici suoi, per non affliggerli inutilmente. Egli ne scrisse a' parenti per averne qualche soccorso ben meritato dalle circostanze, e rimase molto contento di essi che invece di soccorso mandarongli sermoni, e lo resero avvertito del modo che a lui stesso converrà tenere riguardo a sì buona gente pell'avvenire. Adesso il Fortis scrive all'amico suo per fargli sapere che jersera fu preso in Senato pienamente di mandarlo a pubbliche spese in Dalmazia per oggetti di pesca, e relativo commercio. Domanissera la Deputazione, al di cui servizio è il Fortis, porterà l'assegnamento, che starà in venti Zecchini il mese, netti da ogni aggravio di barche, disegnatore, ecc. Il Magistrato darà al Fortis alquanti Zecchini per fare spesucce preliminari, e lo provvederà di Carta d'Olanda, Carta Imperiale, Carta da scrivere, inchiostro della China, ecc. come supplirà a tutto ciò che il Fortis impiegate per isperienze relative all'oggetto. Il Decreto è concepito in termini molto onorevoli all'Abate, che ne fa partecipe l'Amico, perché crede che di queste cose si debba scrivere, e non delle disgrazie. Quando parte per la Dalmazia il Signor Giulio? (J. Bajamonti je tada boravio u Padovi ili Veneciji). Il Fortis parlerà fra 12, o quindeci giorni. Stoì dobro. *Moja Stane pozdraviati punno.*

P. S. *Scto besjeditich'e sada nasc pridraghi Moller?*

Na temelju podataka u 63. pismu danas se može sasvim sigurno utvrditi da je ono napisano 1773, tj. one godine kada je Fortis — koji se dotada financirao iz britanskih izvora — dobio od svoje vlade prva financijska sredstva i zadatak da napiše elaborat o stanju ribarstva u Dalmaciji i o mjerama kojima bi se ono moglo unaprijediti.¹³

Iz preostala 34 pisma u kojima Fortis spominje svoju dragu »kćerku« Stanu (zove je *Stanizza*, *Anastasia* i sl., već prema tomu da li piše Talijanima ili Hrvatima) vidno je da je ona njemu bila vrlo privržena i da je on nju veoma cijenio, pa se, i kad je stalno boravio u južnoj Italiji, za nju zanimao, slao joj potreban novac i sl. te je preporučivao svojim prijateljima u Mletačkoj Republici.

Osobito su zanimljiva četiri pisma iz 1779, kada je Fortis dopustio Stani da ode na duže odsustvovanje kako bi mogla posjetiti svoju obitelj u Drvenjaku. Stana je sama putovala do Splita, gdje ju je prihvatio, po Fortisovoj zamolbi, Julije Bajamonti. Nakon kraćeg zadržavanja u Splitu Stanu su po svoj prilici posebni pouzdani vodiči doveli do njezina sela.¹⁴ Vjerojatno se na sličan

¹³ Usp. A. M. Strgačić, »Ribanje i ribarski obrt u Dalmaciji druge polovine XVIII. stoljeća gledani očima jednog zapadnog naturaliste«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 4—5, Zagreb 1959, str. 147. i 152 (spominje se 17. svibnja 1773. kao datum senatorske odluke); G. Torcellan, *Una figura della Venezia settecentesca Andrea Memmo*, Venezia-Roma 1963, str. 108, bilj. 2, spominje 27. svibnja 1773. S obzirom da je 28. svibnja te godine bio petak (a ne 18. svibnja), to je pismo od 28. svibnja 1773, a »sinoćnja (tal. *tersera*) sjednica« Senata održala se 27. svibnja, prvo je tiskarska pogreška.

¹⁴ Sva se ta pisma nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu a signatura im je 49h 1/2. Budući da I. Milčetić, *nav. dj.*, str. 234—235, sasvim kratko o njima izvještava, donosim ih izostavljajući iz njih samo one odlomke koji nisu za našu temu relevantni.

(*Milčetić*, pismo 19)

A. C.

La mia figliuola Anastasia si porta a rivedere la sua famiglia, ed io non so a chi meglio che all'amicizia vostra raccomandarla, onde le sia facilitato il passaggio da codesta Città, per Mutch, in Petrovopoglie, dove abitano i suoi fratelli, e la madre, s'è ancora viva. Non avendo potuto ottenere nuove di colassù, ella prende il partito di venir a vedere i piccioli fatti suoi; io non ò assolutamente potuto accompagnarla, lo che averei fatto, se non m'avessero trattenuto indispensabili cose, che mi chiamano a Vicenza, dove ò fatto un picciolo acquisto di terricciuola, e Casa. Accomodato ch'io abbia le cose mie di collina, se non ci metta la mano qualche malora, varcherò il Golfo, per far la mia promessa visita all'ottimo Provveditore d'Imoschi.

Il bisogno primo della Stane sarà quello d'un *onesto* alloggio costì, dove possa riposare un pajo di giorni, senza *grave* dispendio. Il secondo si è ritrovarle un uomo che vada, per Mutch a Dervegnak in Petrovopoglie, a chiamare persona, che venga a levarla; o trovarle guide *oneste*, e *sicure*

način i vratila. Očito je da Stana nije mogla steći Fortisovo povjerenje u kratko vrijeme, a ni znanje talijanskog jezika i sposobnost da sama krene na tako težak put, pa bi i to govorilo u prilog njezinu dužem stažu. Iz preostalih pisama (najviše ih je iz 1790.

per condurla in persona direttamente, facendole il suo contratto chiaro, e netto, onde non incontri contese arrivata che sia. La ragazza è provveduta del denaro occorrente per questi piccioli suoi viaggi, quantunque non ne abbia da gettare; così è, per qualunque evento, bastevolmente provveduta per potersi tradurre, e mantenere in Città, a discrete spese, se l'aria nativa le nuocesse, o i disagi domestici le pesassero, ne' quali casi essa ricorrerà per *direzione unicamente* alla vostra amicizia.

Come potete rilevare da quanto vi scrivo, io non ò doglianza alcuna contro questa veramente ottima figliuola, e il solo desiderio di compiacerla, che per accidente si combina anche colle mie viste economiche, mi persuade a lasciarle fare questo viaggio, e a fermarsi in Dalmazia qualche mese (*Omissis*).

Se questa lettera viene a voi, Bajamonti, salutatemi cordialmente l'Urbani, e se vien a voi, Urbani, in mancanza del Bajamonti, salutatemi caramente lui.

Qualunque di voi che l'abbia, mi faccia la grazia di andar subito alla barca, d'onde la buona Stane non discenderà senza saper dove debba smontare, e alloggiare per i pochi momenti del suo soggiorno Spalatino.

(*Omissis*).

Venezia, 22 Giugno 1779

Il vostro Fortis

(*Milčetić*, pismo 20)

Arzignano, addì 15 luglio 1779

Amico amatissimo

Quantunque io sappia bene che i viaggi di mare sono sicuri quasi affatto nella stagione presente, sono in una ragionevole inquietudine sino a tantochè non ò nuova della buona figliuola Stane. Non sarebbe impossibile ch'io venissi di Venezia a Spalato per abbracciar voi, e 'l Canal, ed anche per sapere nuove di Lei, e vedere come si è acquarterata in Morlacchia. — Le cose mie anno voluto un picciolo sacrificio da codesta ottima ragazza. Io vado a far un giro lunghetto; era un aggravio semmo il lasciar una casa aperta in Venezia nelle circostanze mie presenti, che non sono assai pingui. Io l'ò dunque pregata a volere scegliere quest'occasione per andar a rivedere i suoi parenti, e le cose domestiche.

Se venghiamo costì (poich'io ò un socio meco) ci saremo pe' primi d'agosto. Se non venghiamo, manderò per quel tempo un rotolo di tela, e altre cosette per lei, e pregherò la vostr'amicizia a volerglielle far passare. Frattanto per un sicuro pedone espressamente mandato a *spese mie*, o col mezzo di qualche Morlacco della Parrochia di Clak (tako F. zove selo *Kljake*, op. Z. M.), mandatele questa lettera acclusa.

Avrete saputo de' fatti miei abbastanza dalla Stane.

(*Omissis*)

Io vado fra pochi giorni a mettermi in viaggio per la Puglia; e penso seriamente a traversare il golfo due volte piuttosto che a costeggiare questa nostra Italia da un copo all'altro.

godine) vidno je da je Stana s velikom vještinom upravljala Fortisovim poljskim imanjima u okolici Vicenze. Po nekim indicijama može se pomišljati da je znala ne samo osnovne računске operacije nego i čitati i pisati. Kako je bila blage naravi, dobro se slagala s Fortisovom majkom, koja je ponekad iz Padove svraćala u ta imanja. Bila je poduzetna i bavila se raznim vrstama kućne radnosti.¹⁵

Addio intanto. Vi ringrazio cordialmente di quanto so che avrete fatto a favore della figliuola mia, e vi prego a cordialmente abbracciare il buon Leone. Amate il

(*Omissis*).

Vostro Fortis

(*Milčetić*, pismo 21)

S. Piero d'Arzignano, 6 Agosto 1779

Carissimo,

Io ti ringrazio delle buone nuove che m'ái dato, e de' buoni ufficj, che ái prestató alla figliuola mia. Io era veramente in pena del suo destino, e godo in sentirla ben accolta da' suoi, e che abbia viva la madre, di cui si dubitava.

(*Omissis*).

Amami intanto, e credimi

Tuo amico.

P. S. L'acclusa, col mezzo de' Cambj, si potrebbe spedire per Mutch.

(*Milčetić*, pismo 22)

21 agosto 1779

A. C.

O' avuto solamente ieri la Tua de'20 Giugno (*Omissis*).

Io persisto tuttavia nel pensiero di dar una scappata a codesta parte, e probabilmente lo eseguirò nel settembre entrante. Frattanto raccomando alla tua amicizia la valigia sigillata che ti sarà spedita insieme con questa lettera onde tu la faccia giungere alla Stane in sicuro modo.

Tutti gli Amici ti rendono centuplicati i salutí. Io t'abbraccio cordialmente, e sono

Il tuo amico
Fortis

P. S. Ti prego a far avvertire la Stane, onde mandi per la Canestra che ti diriggo insieme con questa lettera. Non vorrei che le venisse aperta.

¹⁵ Većina tih pisama čuva se u Padovi (*Museo Civico, Manoscritti autografi* fasc. 557a, 557b, 2477); njih obilježavam kraticom MCP. Radi se o korespondenciji između A. Fortisa i markiza Tommasa degli Obizzi, koji je stanovao u blizini Padove u dvorcu Catai. Za njegov je račun Fortis kupovao u južnoj Italiji i drugdje stare novce i dr., a markiz je najčešće protuvrijednost davao Fortisovoj domaćici Stani, pa se ujedno informirao o njezinu zdravlju i prilikama. Pisama ima 60, od toga je osam bez datuma. Donosim samo najnužnije izvatké.

Koliko mi je dosad poznato, Fortis je, u pratnji svog mecene anglikanskog biskupa iz Londonderryja u Sjevernoj Irskoj Fredericka Herveya, posjetio prvi put Dalmatinsku zagoru (tzv. Morla-

(Milčetić, pismo 64)

S. Pietro d'Arzignano,
addì 23 Febbraio [1781, op. Ž. M.]

Amico Amatissimo

Da questo Paradiso terrestre, dove passo liberamente i giorni illiterati, io ti saluto. *Omissis*. La Stanizza, gratissima alle tue amicizie, ti saluta con quella pinezza di cordialità ch'è del suo carattere. *Omissis*.

Il tuo Fortis

(Milčetić, pismo 26)

S. Pietro d'Arzignano, addì 6 Luglio 1781

Mio caro Amico

Omissis.

Sluga, i Sluga. Anche la Staniza nostra ti saluta *trista puta*.

Il tuo Fortis

(Bürgerbibliothek Bern, Mss. Hist. Helv. XXIII, 125, pismo 7)

Fortis piše iz nepoznatog mjesta 27. lipnja 1782. svom učenom švicarskom prijatelju J. S. Wyttenbachu između ostaloga: »Ma bonne Morlaque vous rend bien de compliments. Elle s'est un peu recrée sur la commission que je lui ai donné de votre parti mais comptez bien surement qu'elle s'en acquittera avec un soin particulier«.

(Historijski arhiv u Dubrovniku)

San Pietro, 23. 6. 1785.

Usp. Ž. Muljačić, »Iz korespondencije Alberta Fortisa«, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, 23, Zagreb 1952, str. 120.

(Milčetić, pismo 30)

Napoli, 28 agosto 1787

A. C.

Se per interrompere un poco la monotonia dell'ozio vostro voi calarete spesso al Porto per chiedere se v'abbiano barche Molfettesi che ritornino a casa (B. se tada nalazio na službi u Hvaru, op. Ž. M.) fra non molti potrebbevi accader di vedere la Stane, che deve imbarcarsi a Venezia per passare o al mio soggiorno di Puglia, o a questo di Napoli. *Omissis*.

(MCP, pismo 12)

Roma, 12 febbraio 1790.

.....mi viene a cuore di pregarvi a voler mandare o a Galzignano o a Padova (poiché o nell'uno o nell'altro de' due luoghi sarà) alcuno de' vostri a vedere d'Anastasia. Mia madre mi scrive d'esserne assai contenta, e che sta bene, andando ora in campagna, ora in Città; ma sapete che cosa sono i vecchi. Forse potrebbe aver bisogno di qualche ducato; e mia madre per economia (giudiziosa da una parte, ma troppo severa dall'altra) non darglielo. Io vi prego a volerli far l'amicizia di offerirle ciò, di che potesse aver bisogno; ben inteso che non sarà mai una somma di rilevanza. *Omissis*. Io vi prego a farmi questo piacere in modo che mia madre non lo sappia: mentre potrebbe offendersene, ed io deggio rispettarla per tutte le ragioni...

kiju) u ljeto 1771.¹⁶ Tada je boravio i u Drnišu i okolici.¹⁷ Nešto preciznije vijesti o njegovu itineraru imamo u izvještaju koji je Fortis uputio svom britanskom prijatelju Johnu Strangu (čuva se u Londonu).¹⁸ Kako je već V. M. Jovanović primijetio,¹⁹ mnoge

Sličnog su sadržaja i pisma: 13 (2. 3. 1790), 14 (14. 4. 1790), 15 (27. 4. 1790), 16 (11. 5. 1790), 17 (6. 6. 1790), 18 (29. 6. 1790), 19 (6. 7. 1790), 21 (27. 7. 1790), 22 (3. 8. 1790), 23 (24. 8. 1790), 27 (4. 10. 1790), 29 (17. 10. 1790), 30 (24. 10. 1790), 32 (20. 11. 1790), 33 (27. 11. 1790), 35. (11. 12. 1790), 36 (18. 12. 1790), 37 (24. 12. 1790), 38 (31. 12. 1790), 40 (14. 3. 1791), 45 (1. 12. 1972) i nedatirano pismo iz Napulja br. 56 (pisano svakako prije smrti Fortisove majke u prosincu 1790). Iz svih se tih pisama vidi da je Fortis pomagao svoju domaćicu, a da to njegova majka ne zna. Najbolje se ta igra skrivača vidi iz pisma br. 15, u kojem Fortis javlja prijatelju: »O' scritto a mia madre per uno scrupolo di sincerità, che v'avea pregato a somministrar qualche cosa ad Anastasia. Avvertite Anastasia di questo, e ditele che dica d'aver avuto una picciola somma per vostro mezzo, forse 20 o trenta Lire; ma che poi le avete fatto sapere che vi è levato l'ordine. Così bisogna fare coi vecchi, che vogliono costringere a far delle scandarole. Per altro, vi prego a continuarle soccorsi discreti, e a prevenirli perché ne usi con tal prudenza, che la Signora Madre non se ne metta in sospetto. Pesi sopra di Lei quanto meno può: ma non dica, non mostri, e non lasci sospettare d'aver denaro d'altra parte. Desidero che abbia il suo bisogno, e di che comprar lino, canape, ecc. ... e far filare, e tessere, e ingegnarsi con qualche altra industria, giacché à (?) una buona e brava Gastalda, che saluto. Perdonate, caro Marchese, queste noje chi vi dò; io ve ne darò il migliore compenso al mio ritorno occupandomi a illustrare la vostra bella villa e Collezione. Mille grazie per le piante passate e future. Ad Anastasia fate sapere quanto vi scrivo sollecitamente, mandandola a chiamare».

Da je Fortis kod spremanja na put u Francusku mislio i na Stanu (koju ne tretira kao služavku), vidi se iz pisma od 10. siječnja 1795 (*Milčetić*, 51), gdje između ostaloga piše: »Io ò fatto uno stato onesto ad Anastasia, e a una mia povera orfana serva... tu vedi che il mio testamento è quasi fatto del tutto, e che non mi rimane oggimai altro che la pensare a me». Najzad, u pismu od 7. travnja 1795 (*Milčetić*, 52) čitamo: »Io m'ò portato in questa solitudine, che m'appartenne una volta, ed ora è passata in proprietà della Stanex».

¹⁶ Usp. Z. Muljačić, »Još o Fortisovim putovanjima po Hrvatskoj«, *Pomorski zbornik* 7, Zadar 1969, str. 559. i d., gdje ispravljam neke ranije pogrešne kronologije Fortisovih putovanja.

¹⁷ A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia. Volume Primo*, Venezia MDCCLXXIV, strana 124. Fortis doduše u svojoj knjizi nigdje ne govori kada je boravio u kojem mjestu, jer je ona napisana kao da je putovanje izvršeno odjednom, a ne u više puta (samo se ponegdje spominje da je autor došao po drugi put u neko mjesto). Boravak u Drnišu može se datirati po Fortisovim izvještajima njegovu engleskom mecenl Johnu Strangu, koji su se u prijepisu očuvali u Londonu, usp. bilj. 18.

¹⁸ Usp. *British Museum. Department of Manuscripts, Add. MS. 19313*, Copy of letters of the Abate Alberto Fortis to J. Strange, describing his journey to Naples and through Dalmatia, in company with Hon. Frederick Hervey, Bishop of Derry. 13 June — 13 Nov. 1771, ff. 1—62. Svezak u kojem se ti prijepisi nalaze, peti je od sedam svezaka što nose skupni naslov »Letters and treatises of various writers, chiefly upon subjects of natural

pojediniosti iz tog rukopisa nisu objavljene u *Viaggio in Dalmazia*. Međutim, Fortis, što je i razumljivo za svećenika koga su ogovarali zbog veza sa ženama, nije ni tu ni u knjizi zabilježio da je Stanu poveo sa sobom (a ni da mu je ona — što je po mom mišljenju vrlo vjerojatno — usmeno saopćila tekst »Hasanaginice«).

Pretpostavku da je Stana mogla saopćiti Fortisu tekst »Hasanaginice« osnivam na ovim argumentima:

1. U okolici Drniša sačuvala se vrlo dugo u narodu »Hasanaginica«, i to u verziji koja se ponešto razlikuje od teksta koji je objavio Fortis. Vuk S. Karadžić je, doduše, nije uspio naći, pa je zato tiskao pjesmu prema Fortisovu tekstu, koji je prethodno »vukizirao«. Međutim, Ivan Meštrović, koji ju je u djetinjstvu u Otavicama čuo iz usta svoje bake kad mu je bilo 8 ili 9 godina (rođen je 15. kolovoza 1883), po sjećanju ju je objavio — na zamolbu M. Čurčina — u svečanom broju revije *Nova Evropa* od 22. ožujka 1932, posvećenome stogodišnjici Goetheove smrti.²⁰ Neće biti slučajno da se pjesma sačuvala u drniškom kraju i da su je pjevale isključivo žene.²¹

---

history, philosophy, and geography. Collected by Dr. John Strange, British resident in Venice». Radi se o autoriziranim prijepisima koje je nepoznati pisar obavio u krasopisu po diktatu Fortisa. Neka od osam pisama su, čini se, napisana na terenu, a neka po povratku s puta u Padovu. Tako je peto pismo (ff. 26—30a) datirano u Padovu, 13. studenoga 1771, i sadrži originalni potpis A. Fortisa. Na žalost je V. M. Jovanović (v. bilj. 19) na osnovu datuma u katalogu zaključio da je Fortisovo putovanje trajalo do tog dana, što nije točno. Prijepisi su bili gotovi tek 1772, kako i piše na prvom listu te knjige. O Drnišu se tu govori na f. 34b i 35 između ostaloga: »Dernis, luogo molto abitato altre volte, ora squallido, a quasi del tutto deserto..... Non attraversammo la valle di Dernis, che a sud è cinta da rigide, a quasi perpendicolari balze; ma radendo il monte di *Petrovaz*, che songevi al nord, viaggiammo per la soggetta campagna di *Petrovopoglie*, tutta sparsa di breccia, e di marmo Traguriense, caduto dall'alto«.

²⁰ V. M. Jovanović, »Deux traductions inédites d'Albert Fortis«, *Archiv für slavische Philologie*, XXX/1909, str. 586—596, osobito str. 588.

²⁰ Usp. M. Čurčin, *nav. dj.*, str. 123—125.

²¹ M. Murko, *Das Original...*, 1937, str. 38 i d., usporedio je Fortisov i Meštrovićev tekst. Prema Murku, Meštrović je kao dijete čuo i druge žene koje su pjevale »Hasanaginicu«. Ta verzija ima deset stihova više i ponešto se razlikuje od Fortisova teksta (»nur wenige Verse lauten ganz gleich. Die übrigen bieten andere Redewendungen, andere Wörter, namentlich besser verständliche, jüngere Sprachformen, andere Epitheta, andere Wortstellungen und Konstruktionen«). Zanimljivo je da je god. 1932. M. Murko našao na otoku Šipanu osamdesetčetirigodišnju stariću Pavlu Kuvelić, koja je znala pjevati jednu vrlo osobnu verziju »Hasanaginice« koju je Murko zabilježio i fonografirao. Usp. M. Murko, *Tragom...*, I, Zagreb 1951, str. 25 i 199. Međutim u Imotskome, gdje je boravio 1927, nije našao nikoga tko bi je znao pjevati.

2. Stanu je Fortis mogao upoznati već 1771, a sigurno je kod njega radila 1773. i dalje. Poznato je koliko je Fortis cijenio sve što ga je moglo podsjećati na hrvatsku kulturu i njegove prekomorske prijatelje.²² Očito se, konverzirajući sa Stanom koja isprva nije znala talijanski, usavršio u hrvatskome. »Hasanaginica« je mogla isprva njemu služiti kao štivo u »direktnoj metodi« učenja jezika.

3. Fortisovi prijatelji mogli su naknadno Fortisu pomoći u pripremanju teksta za štampu i u pravilnom razumijevanju rjedih, uglavnom arhaičnih riječi, a možda su upravo oni odgovorni da su te riječi i ušle u tiskani tekst (neće biti slučajno da ih najviše ima u prva 34 stiha). Fortis je inače učio naš jezik još prije negoli se otisnuo na prvo prekomorsko putovanje, a da je mogao već početkom sedamdesetih godina i prilično govoriti hrvatski, vidi se iz teksta »Putu po Dalmaciji«.²³

Mogao bi se postaviti prigovor zašto Fortis nije javno priznao od koga je dobio »Hasanaginicu«. Međutim, on to nije radio ni kad su bile u pitanju Kačićeve pjesme koje je evropskoj kulturnoj javnosti predstavio kao narodne.²⁴ U konkretnom slučaju nije smio davati povoda zlobnicima koji su ga ogovarali zbog veza sa ženama (još 1803, nekoliko mjeseci prije smrti, kada više nije bio aktivan svećenik, pratile su ga priče da je doveo iz Pariza za ljubavnicu mladu crtačicu Sophie Sellier).²⁵ Možda je na prešućivanje

²² Usp. Ž. Muljačić, *Iz korespondencije...*, Zagreb 1952, str. 136 i 140.

²³ A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia, Volume Secondo*, Venezia MDCCLXXIV, str. 59. Fortis je u Zrnovnici kod Splita tražio stare natpise i kako je znao da je narod nepovjerljiv prema strancima, a osobito prema Talijanima (u čemu nema uvijek krivo), zamolio je tumača da razgovara sa župnikom i zamoli ga da im pomogne kako bi vidjeli jedan čuveni natpis. Kad je župnik to odbio, Fortis se ohrabrio i upotrebio svoje skromno znanje hrvatskog jezika da ga ispsuje. No dajmo riječ našem autoru: »Eglino sono abitualmente in sospetto del Forastiere, e particolarmente dell'Italiano, nè per dire il vero anno sempre il torto. Omissis. Gli feci esporre dalla benemerita guida il mio desiderio, non osando farlo da me stesso, per timore d'offendere il di lui orecchio nel pronunziar male alcune poche parole Illiriche. Omissis. Egli non rispose mai altro che *nech'u*, »non voglio«, a quanto gli potè dire la guida, ed io balbettare. Quest'asprezza di procedere mi fece perdere la pazienza; non mi vergognai più a parlare Illirico, e proruppi nell'andarmene in un catalogo così ampio di titoli contro di quell'uomo ferreo, che credo d'avervi fatto entrare, oltre agli strapazzi masculini, anche le villanie, che si dicono alle donne« (str. 59—60).

²⁴ Usp. M. Ratković, »Andrija Kačić Miošić i njegovo mjesto u hrvatskoj književnosti«, *Makarski zbornik*, I, Split 1971, str. 558 i d.

²⁵ Usp. *Biblioteca Universitaria di Bologna, MS. 2087*. Lettere di A. Fortis a Pompilio Pozzetti, bibliotecario della Biblioteca Estense di Modena dal 1794 al 1806, poi della Biblioteca Universitaria di Bologna dal 1807 al 1817, pismo 8 (26. 6. 1803), 11. i 13 (bez točna datuma, iz god. 1803).

mogla djelovati i želja da pjesma ispadne starija nego što je u stvari bila (po novijim mišljenjima, beg Pintorović i Hasan-aga Arapović stvarno su živjeli, ali tek u drugoj polovici XVII st.).²⁶ Ne izjašnjavajući se o podrijetlu svog teksta, Fortis je ostavljao otvorenom mogućnost da se radi o pjesmi koja se ne samo pjeva nego koja je i zapisana u nekom starom rukopisu. A ne treba zaboraviti da je jedan od razloga zbog kojih su Fortisova putovanja financirali njegovi britanski prijatelji bio i taj da se eventualno pronade da su se ne samo u Škotskoj nego i drugdje očuvale narodne pjesme koje imaju za temu drevne povijesne događaje; takva bi paralela izbila iz ruku jedan argumenat onima koji su već tada tvrdili kako je nemoguće da su se kroz petnaest stoljeća očuvale Ossianove pjesme, nastale u III st.²⁷

I na kraju, dodajmo da iznesena pretpostavka ne mora značiti posljednju riječ o ovom problemu.²⁸

²⁶ Usp. A. Ujević, *Imotska krajina*, Split 1953, str. 81 i d.

²⁷ Usp. M. Janković, »Ossian kao poticaj za sakupljanje narodnih pjesama kod južnih Slavena«, *Zbornik za narodni život i običaje*, 38/1954, str. 190 i 204—207.

²⁸ Makar se i u ikavskim krajevima pjevaju deseteračke pjesme u jekavskoj i u ljekavskoj formi, jezična bi analiza Fortisova teksta možda mogla doći do nekih rezultata ako bi se usporedio njezin jezik (uzevši u obzir sve arhaizatorske zahvate koje su mogli izvršiti Fortisovi prijatelji ili i sam Fortis po njihovu savjetu) i jezik Drniša i okolice. Dosad je glavna pažnja istraživača bila usmjerena u drugim pravcima: uspoređivao se Fortisov i Vukov tekst odnosno Fortisov i tekst splitskog rukopisa (koji je stopostotno ikavski i, što nitko nije zapazio, pun cakavizama). Primjedbe nekih komentatora išle su u krivom pravcu, jer su bili uvjereni da je Fortisova pjesma napisana u imotskom dijalektu (usp. A. Cronia, *Poesia popolare serbo-croata*, Padova 1949, str. 38 i d.). Već u prvom stihu imamo važan jezični problem, tj. kako prevesti riječ *gora*. Dok je Fortis preveo s *bosco*, »šuma« (*Che mai biancheggia là nel verde bosco?*), Goethe je, upotreblivši također riječ koja znači »šuma«, bio bliži originalu kad je umjesto mogućeg prijedloga *in uzeo an* (*Was ist weisses dort am grünen Walde*). S. Georgijević, *Balkanološke studije*, I, Niš 1967, str. 38—39, pošto je utvrdio kako se u južnoslavenskim jezicima proširio romanizam *planina* izazvavši sužavanje riječi *gora* (koja je značila »šuma i brdo« a danas uglavnom samo »brdo«), drži da je Fortisu mogao sugerirati prijevod s *bosco* samo neki dalmatinski štokavac (mi bismo dodali: i neki dalmatinski čakavac). Sigurno je da je pjesma nastala u Dalmaciji, jer kako piše S. Georgijević, značenje sporne riječi *gora* »ne mora nipošto biti ono na koje smo mi navikli u narodnoj pesmi« (tj. »brdo sa šumom« odnosno samo »brdo«).

Prema suvremenom primarnom značenju preveo je V. Morpurgo 1971. prvi stih »Hasanaginice« na talijanski (*Cosa mai biancheggia sul verde monte?*, usp. *nav. dj.*, str. 490).

Dodajmo najzad da je nedavno *Notiziario Culturale*, nr. 7, Beograd 1971, str. 6, što ga izdaje tamošnji Istituto italiano di cultura, preveo naslov *U gori raste zelen bor* (gdje je značenje očito staro što se vidi i iz prijedloga) sa *Sulla montagna cresce un pino verde*.

Dalja istraživanja trebala bi po mom mišljenju da idu u dva pravca. S jedne bi strane trebalo i dalje proučavati Fortisovu korespondenciju i druge dokumente iz ostavštine Fortisa i njegovih prijatelja. S druge strane, trebalo bi geolingvistički proučiti leksik pa i morfologiju i sintaksu Fortisova teksta »Hasanaginice« i usporediti ga s odgovarajućim jezičnim podsistemima i u Drnišu i okolini i u ostalim krajevima u kojima je traženo podrijetlo slavne narodne balade. Podaci s terena (dva su lingvistička atlasa u izradi) i druge obavijesti moraju, razumije se, poslužiti samo kao polazna točka za rekonstrukciju jezika tih krajeva u XVIII stoljeću. Kad to sve bude obavljeno, vjerujem da će se na postavljeno pitanje moći odgovoriti bez rezervi koje su nam danas još neophodne.

Ž. Muljačić: CHI HA DATO A ALBERTO FORTIS IL TESTO DELLA
»XALOSTNA PJESANZA PLEMENITE ASAN-AGHINIZE«
(»HASANAGINICA«)?

Riassunto

Dal lontano 1883 in cui F. Miklošić iniziò lo studio del testo della »Hasanaginica«, delle sue varianti e delle sue numerose traduzioni due teorie contrastanti hanno cercato di spiegare il modo in cui Alberto Fortis abbia appreso il testo della celebre ballata popolare croata. Va notato che usiamo il termine *testo* in senso lato, attribuitogli dalla linguistica moderna (»insieme di enunciati, non necessariamente in forma scritta«).

Secondo gli uni il Fortis si era servito di un testo già scritto da altri, procuratogli da qualche suo dotto amico; secondo gli altri il Nostro l'avrebbe colto dalla viva voce del popolo o sentito recitare.

L'autore cerca di integrare le due tesi summenzionate in una sintesi. Secondo lui, la fonte principale del Fortis è stata una contadina croata, ossia Stane (Anastasia), originaria di Drvenjak, un casale fuor di mano, situato sulle pendici dello Svilaja, presso Drniš in Dalmazia. Stane gli si era affezionata durante i suoi viaggi in quelle parti e lo aveva poi seguito in Italia per amministrare la sua casetta di campagna a S. Pietro d'Arzignano presso Vicenza.

L'autore prova che il Fortis ha fatto conoscenza con Stane al più tardi nel 1773 (e forse anche già nel 1771) e non nel 1779 come finora si pensava (troppo tardi per spiegare la pubblicazione della ballata e della rispettiva traduzione italiana nel capolavoro fortisiano *Viaggio in Dalmazia* (1774)). Ha individuato inoltre il suo villaggio, come è detto di sopra, eliminando così Imotski dove la ballata non era conosciuta. Per giunta, una variante della celebre poesia, che non differiva molto dal testo riportato dal Nostro, era cantata da donne anziane a Otavice (a soli 3 km da Drvenjak) ancora nel 1892. I. Meštrović l'ha pubblicata nel 1932 per onorare il primo centenario della morte di Goethe la cui traduzione tedesca aveva assicurato alla »Hasanaginica« una fama europea.

Il testo notato dal Fortis è stato però rimaneggiato dai suoi dotti amici o dietro loro consiglio: lo dimostra la sua forma jekavizzata e arcaizzante notaci dal primo volume del *Viaggio*.

L'autore è del parere che studi ulteriori della corrispondenza imedita di A. Fortis e di carattere geolinguistico addurranno delle prove decisive a favore della sua ipotesi.